

Секція 1. Історія України.

Шевчук А. В.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

Житомирського державного університету імені Івана Франка

**Статус кріпаків у кримінальному судочинстві Правобережної України
(кінець XVIII – перша третина XIX ст.)**

Інкорпорація правобережних територій до складу Російської імперії призвела до змін у системі управління і судочинства. Замість річпосполитських інститутів Катерина II запровадила органи адміністрації та суду згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Місцева шляхта в умовах військової присутності змушена була змиритися з таким станом справ. Натомість політика Павла I, який потребував посилення влади і бюрократизації, була більш гнучкою. Заради отримання лояльності прикордонних еліт було відновлено окремі елементи річпосполитської судової традиції, запроваджено польську мову, поновлено дію Третього Литовського статуту і польських конституцій. Проте повернення до колишніх часів не відбулося. У рамках імперської політики, яка постійно пристосовувалася до запитів населення, верховна влада окремі сторони життя соціуму регулювала згідно своїх потреб. Регулюючи питання кримінального судочинства центр зустрівся з проблемою врегулювання статусу кріпаків. Як діяти: віддати владу над селянами поміщикам чи застосувати російську судову процедуру, де кріпаки за окремі злочини підпадали під владу судів?

Одним із важливих питань для верховної влади у кримінальному судочинстві був статус кріпаків. Згідно річпосполитської судової традиції, у Третьому Литовському статуті (артикул 1 розділу 14 «Про спійманого з поличним слугу і підданого чийогось, куди мають бути ведені» [11, с. 329–330]) передбачалося, що суд над панськими підданими, які були затримані на місці злочину, здійснювали непрофесіонали (пани, їхні дружини, повнолітні діти, панські врятники). Для вотчинників було встановлено двотижневий термін для

здійснення розгляду справи. Якщо ж впродовж цього часу суд не відбувався, то потерпілий мав право звернутися до гродського суду. Якщо ж злодія затримували в іншому місці, за бажанням потерпілого злочинця можна було віддати до гродського суду, а якщо його не було, до вотчинного чи повітового суду [6, с. 512]. Отже, у Речі Посполитій головну роль у суді над кріпаками відводили вотчинному суду.

Протилежною була ситуація в Росії. В. Ключевський, визначаючи межі поміщицької влади над кріпаками в XVII ст. зазначав, що вона була обмежена поземельними відносинами, цивільними і дрібними справа. Однак поміщик не мав права розбирати кримінальні справи своїх селян. Згідно «Соборного уложения» 1649 р. поміщик, який самостійно покарає свого кріпака за розбій, не передавши його до губного суду, втрачав помістя, а якщо власник кріпака не мав помістя, то за самовільну розправу карався батогом. Законодавство XVIII ст. чітко не визначало межі влади поміщиків, в окремих випадках розширяючи її. Згідно указу 1760 р. поміщики отримали право відправляти своїх кріпаків до Сибіру на поселення [5, с. 880]. Проте, верховна влада зберігала за собою право на кримінальне переслідування кріпосних селян. 18 жовтня 1770 р. Катерина II у власноруч написаному генерал-прокурору указі застерігала поміщиків від втручання в судову владу, адже за втечу, крадіжку та схожий злочин кріпаки не підпадали під «домашнє слідство» [9].

За спостереженнями І. де Мадаріаги теоретично поміщики виступали суддями всіх дрібних злочинів (крадіжки, бійки, пияцтво та безлад), скоєних їхніми кріпаками стосовно інших кріпаків чи вільних селян. За тяжкі злочини (вбивство і розбій) кріпаків судили державні суди [7, с. 162]. На покаранні кріпаків засланням на поселення до Сибіру за рішенням судових органів вказує А. Долгих. При цьому заслання передбачало наявність злочину або хоча б підозру у його скоєнні. За Олександра I зберігалось заслання для злочинців, засуджених за вироком суду [4]. 1811 р. було вчергове звернуто увагу, що кріпака за крадіжку на суму понад 100 руб., неодноразове злодійство, бродяжництво тощо, засилали до Сибіру на поселення не за бажанням

поміщика, а виключно за вироком суду. Натомість за злочини невеликої тяжкості (дрібна крадіжка, шахрайство, п'янство, непослух) заборонялося заслання до Сибіру на прохання поміщика, а було передбачено після легкого тілесного покарання повертати додому або утримувати в робітних домах. В останньому випадку це вчинялося без рішення суду, а згідно волі поміщика [10].

Підсумовуючи, зазначимо, що в Російській імперії кріпаки за злочини середньої тяжкості і тяжкі підпадали під юрисдикцію судових органів. Дослідник повітових судів Мордовії Є. Панін звертає увагу на такі види злочинів кріпаків, які підпадали під юрисдикцію органів правосуддя: навмисне членопошкодження, щоб уникнути рекрутства, втечі селян, вбивства, крадіжки, підпали, незаконні порубки лісу, злочини на побутовому ґрунті, рідше – злочини проти віри [8, с. 19].

На Правобережжі верховна влада розпочала у кримінальному судочинстві запроваджувати вже апробовану систему, згідно якої кріпосні селяни за середньої тяжкості та тяжкі злочини вилучалися з-під влади поміщиків і підпадали під юрисдикцію повітового суду. У жовтні 1797 р. Волинське губернське правління повідомляло, що право чинити суд у повітових судових установах поширювалося на шляхтичів і їх селян, і у зв'язку зі скасуванням нижніх розправ на «казенних поселян» [3, арк. 265]. Такі зміни мали наслідком розгляд справ кріпаків. 1801 р. до кримінального департаменту Волинського головного суду надійшло на ревізію три провадженнями: два з них стосувалися кріпаків. Одне, про утоплення жінки Олени, дружини селянина С. Собчука, інше – про кріпаків (чоловіка з дружиною) колишнього провіантського наглядача Мишковського, обвинувачених у намірі отруїти свого господаря [2, арк. 2 зв.]. За місяць цей же суд розглядав два провадження з Луцького повітового суду, у яких фігурували поміщицькі селяни: В. Жулайчук здійснював крадіжки, а Й. Мохнар обвинувачувався у вбивстві селянина С. Фескова [2, арк. 97].

Аналіз записів «Генерального реєстру кримінального департаменту Волинського головного суду за 1796–1826 р.» [1, арк. 1–1316] (своєрідний каталог надісланих на ревізію проваджень з судів першої інстанції) засвідчує, що кріпаки чинили всі види злочинів. Тому постає питання, чому їх судив повітовий суд, навіть за злочини в межах одного маєтку? Пояснити це можна лише тим, що поміщики мали над кріпаками повну владу в повсякденному житті. За дрібні порушення офіціали карали самостійно (причому лише з дозволу власника), серйозніші злочини вирішувалися судовою інстанцією. Чітко про межі влади повітових судів свідчить ситуація з забитими до смерті чи просто померлими від побоїв кріпаками, коли навіть похоронити їх було неможливо без санкції нижнього земського суду.

Отже, при конструюванні судової системи для правобережних губерній Павлом I і місцевими адміністраторами було здійснено рецепцію російської судової процедури, згідно якої кріпосні селяни за вчинення середньої тяжкості і тяжких злочинів підпадали під юрисдикцію повітових судів. І хоча покарання за однакові злочини для шляхтичів та городян і селян були неспівмірними, проте під час слідства вина кріпаків мала бути доведена. Що ж до покарань, то це були тілесні покарання, віддання в рекрути та заслання до Сибіру.

Список використаних джерел

1. Державний архів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. 1316 арк.
2. Державний архів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 12. 214 арк.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 722. Оп. 1. Спр. 5. 343 арк.
4. Долгих А. Ссылка крестьян на поселение в Сибирь по воле помещиков в законодательстве Российской империи. *Российская история*. 2013. №3. С.74–84.
5. Ключевский В. Русская история. Полный курс лекций. Москва: Олма-ПРЕСС Образование, 2005. 974 с.
6. Ковальова С., Крумаленко М., Музиченко П. Коментар. *Статути Великого князівства Литовського*. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Кн. 2. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.

7. Мадариага Исабель де. Россия в эпоху Екатерины Великой. М.: Новое литературное обозрение, 2002. 976 с.
8. Панин Е. Уездные суды Российской империи в первой половине XIX века (по материалам мордовского края): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 Саранск, 2006. 22 с.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. Т. 19 (1770–1774). Санкт-Петербург, 1830. №13516. С. 156.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. Т. 31 (1810–1811). Санкт-Петербург, 1830. № 24707. С. 803–806.
11. Статути Великого князівства Литовського. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Кн. 2. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.